

NIEUWSBRIEF

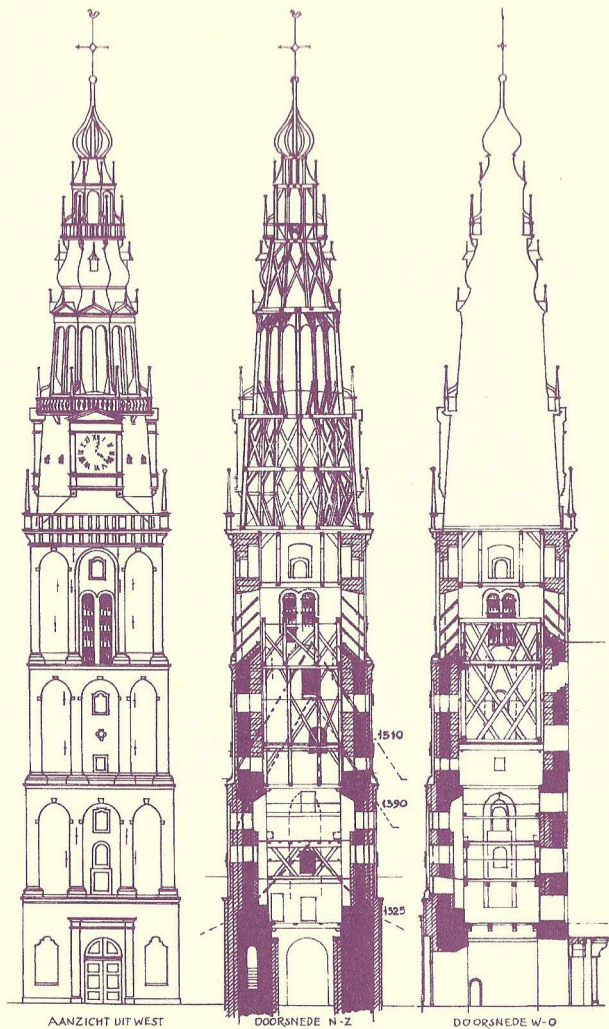
Stichting

Bouwhistorie

Nederland

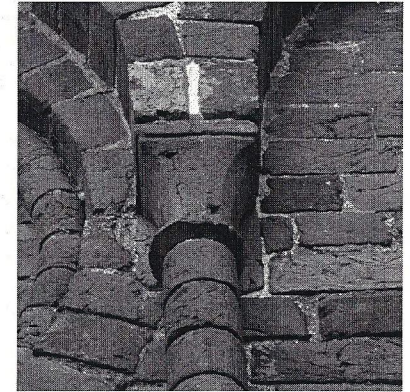
Nr. 33

Sept. '03

Inhoud

- 1 Van het bestuur
- 3 SBN dag Amsterdam
- 5 Inventarisatie binnenstad Groningen
- 7 Bouwhistorisch Platform
- 17 Bouwhistorie VZW
- 19 Congressen en symposia
- 24 Boekaankondiging
- 25 TIMS – I.J. de Kramer-prijs
- 27 Korstmossen en muurbloempjes
- 28 Redactie, kopij en donateurs

Van het Bestuur

Ir. J.C.M. van Niekerk,
voorzitter,
Bureau Monumenten &
Archeologie,
Keizersgracht 123,
1015CJ Amsterdam,
tel. 020-5524888.

Drs. K.J. Steehouwer,
vice-voorzitter,
Varenstraat 75,
3765 WK Soest,
tel. 035-6021295,

Ir. W.F. Weve,
secretaris,
A. van Schendelplein 141,
2624 CW Delft,
tel. 015-2561581,
Werk: Gemeente Delft,
tel. 015-2602182.

Als deze nieuwsbrief verschijnt is er weer een zomervakantie voorbij en is de gewone drukke tijd van werk of studie weer aangebroken. In oktober dient zich een week aan waarin SBN-donateurs het mogelijk nog drukker krijgen omdat in die week zowel een interessante KNOB-studiedag als de SBN-donateursdag worden georganiseerd. Op woensdag 15 oktober staat de KNOB-studiedag gepland met als thema kasteel De Haar (Haarzuilens) die op locatie in Haarzuilens wordt gehouden. De studiedag is een vervolg op eerdere dagen waarbij de SBN en andere organisaties op het terrein van cultuurbehoud, verenigd onder de koepel 'Het Platform Mariaplaats', gezamenlijk een dagprogramma verzorgen. Deze studiedagen zijn ontstaan als een bijzonder Bouwhistorisch Platform van de RDMZ. Het normale Bouwhistorisch Platform dat op 15 oktober stond gepland vervalt om die reden. Het programma van de studiedag omvat een aantal inleidingen waarin sprekers ingaan op de geschiedenis van kasteel, resultaten van bouwhistorisch en ander onderzoek, maar bijvoorbeeld ook op de juridische grenzen tussen roerend en onroerend onderdelen van een monument, die bij een 'Gesamtkunstwerk' als De Haar ter discussie staan.

Drs. P. Mesken,
penningmeester,
Tarantellastraat 61,
1326 LX Almere,
tel. 036-5331236,
SBN giro 273441

Dr. A.H. van Druenen,
Verwersstraat 67,
5211 HV 'sHertogenbosch,
tel. 073-6136753,
tel. 073-6155489 (werk)

Drs. K. Emmens,
BAAC bv,
Van Tuldenstraat 7,
5211 TG 's-Hertogenbosch,
tel. 073-6136219

Drs. F.A.C. Haans,
Monumenten Advies Bureau,
Graafseweg 274,
6532 ZV Nijmegen,
tel./fax 024-3786742

Ir. J.A. van der Hoeve,
Acaciastraat 12-bis-a,
3551 BG Utrecht,
tel. 030-2430147

Ir. J.M.M. Nuyten,
Van Bemmelenstraat 5,
2313 RA Leiden

Drs. J.M.H. Penders,
Springweg 4,
3511 VP Utrecht,
tel. 030-2318405

Prof. dr. ing. D.J. de Vries,
Haverstraat 30,
3511 ND Utrecht,
tel. 030-2314503,
Werk: RDMZ,
tel. 030-6983211,
fax 030-6916189.

Na de lunch zijn er rondleidingen door het kasteel en de tuinen. De SBN-donateurs krijgen van KNOB of de SBN een programma met aanmeldingskaart toegezonden.

De zaterdag daarna, 18 oktober, zal in Amsterdam de SBN-donateursdag worden gehouden. Elders in de nieuwsbrief leest u hier meer over. Het programma is onder meer interessant vanwege de aandacht voor een structurele aanpak van bouwhistorisch onderzoek in de vorm van bouwhistorische inventarisaties. Dergelijke inventarisaties vinden ook in andere gemeenten steeds meer ingang. Tijdens de vorige donateursdag konden we iets vernemen over de aanpak in Den Haag. Eerder werd bijvoorbeeld al een bouwhistorische inventarisatie in Breda gemaakt en in andere gemeenten werd bij inventarisaties ten behoeve van de aanwijzing van gemeentelijke monumenten nadrukkelijk op bouwhistorische aspecten gelet. In Groningen ging dit jaar officieel een structurele bouwhistorische inventarisatie van start en zowel in Den Bosch als in Amsterdam werkt men aan bouwhistorische verwachtingskaarten. De verwachtingen van 'bouwhistorisch Nederland' zijn hoog gespannen!

Wim Weve

Geachte donateurs,
Voor zover u dit al niet heeft gedaan, wil ik u verzoeken de donateursbijdrage voor het jaar 2003 over te maken op girorekening 273441 t.n.v. Stichting Bouwhistorisch Nederland te Utrecht. De bijdrage is dit jaar vastgesteld op 15 euro. Hiervoor ontvangt u drie maal per jaar de nieuwsbrief en wordt u op de hoogte gehouden van de activiteiten van de SBN, zoals de jaarlijkse donateursdag. We zien uw contributie graag tegemoet. Dank voor uw steun!

Petra Mesken, penningmeester

SBN Donateursdag 2003 - Amsterdam

Op zaterdag 18 oktober 2003 wordt de SBN-donateursdag in Amsterdam gehouden. De SBN is er te gast bij het gemeentelijke bureau Monumentenzorg en Archeologie gevestigd in het Huis met de Hoofden, Keizersgracht 123. Het hoofd van dat bureau is Jan van Niekerk die ook voorzitter van het SBN-bestuur is. Met zijn 'Amsterdamse gemeentelijke pet op' zal hij onze gastheer in Amsterdam zijn. Die dubbelrol is misschien niet helemaal toevallig maar beslist niet de belangrijkste reden om Amsterdam te kiezen als locatie voor onze donateursdag. Amsterdam is de stad in ons land met de grootste historische binnenstad, het grootste beschermde stadgezicht en de stad met de meeste rijksmonumenten. Dit jaar herdenkt men er dat 50 jaar geleden het gemeentelijke Bureau Monumentenzorg werd opgericht, het bureau dat onlangs met het Bureau Archeologie is samengegaan. In die 50 jaar, en ook al daarvoor, is veel over stad en monumenten geschreven. Tal van publicaties waren niet alleen gericht op de gevelarchitectuur maar ook op bouwhistorische aspecten. Men zou haast denken dat alles nu wel bekend zou zijn. Niets is echter minder waar. Bij recent bouwhistorisch- en archeologisch onderzoek blijken ook in Amsterdam veel tot nu onbekende zaken ontdekt te kunnen worden. Er wordt een bouwhistorische verwachtingskaart gemaakt om structureel bouwhistorisch onderzoek aan te kunnen pakken. Het samengaan van monumentenzorg, met daarin bouwhistorie en kunstgeschiedenis, en archeologie in één bureau leidt eveneens tot nieuwe inzichten. In de 'jaarboeken' Monumenten & Archeologie', waarvan dit jaar deel 2 verscheen, komen alle disciplines aan bod. De voordrachten en excursies tijdens de donateursdag zullen een afspiegeling zijn van de actieve aanpak van bouwhistorisch en daaraan gerelateerd onderzoek als onderdeel van het Amsterdamse monumentenbeleid.

Na de middagexcursies bezoeken we de Oude Kerk, waar twee bijzondere gebeurtenissen op het programma staan. Een door de gemeente Amsterdam gerestaureerd kabinetorgel wordt er aan de Stichting Oude Kerk overgedragen en, wat voor SBN-donateurs wellicht interessanter is, het boek over de Oude Kerk van dr. Herman Janse wordt er ten doop gehouden. Herman Janse was de eerste voorzitter van de SBN en heeft gedurende zijn lange loopbaan zijn sporen verdiend op het terrein van de bouwhistorie. Hij was lange tijd betrokken bij de restauratie van de Oude Kerk van Amsterdam en hij was het die in die Oude Kerk als eerste telmerken systematisch bestudeerde en in feite de term 'telmerk' introduceerde. Het boek, met een hoog bouwhistorisch gehalte, heeft lang op zich heeft laten wachten maar het is dan ook een omvangrijk standaardwerk geworden uitgegeven door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en uitgeverij Waanders. Het bestuur van de SBN is zeer verheugd dat het boek verschijnt en zeer gevlid dat het eerste exemplaar tijdens de donateursdag 2003 aangeboden kan worden.

Het programma luidt: (onder voorbehoud):

Locatie: Het Huis met de Hoofden, Keizersgracht 123 Amsterdam

- 10.00 uur ontvangst met koffie en thee
10.30 uur ir. J. van Niekerk: opening door voorzitter/gastheer
10.40 uur dr. Jerzy Gawronski : Archeologie en huizenonderzoek in Amsterdam
11.00 uur Dik de Roon: de praktijk van bouwhistorisch onderzoek in Amsterdam
11.20 uur Ronald Glaudemans: de bouwhistorische verwachtingskaart van Amsterdam
11.40-11.50 koffie-/theepauze
11.50 uur dr. Coert Peter Krabbe: onderzoek naar 19de- en 20ste-eeuwse gebouwen
12.10 uur dr. Freek Schmidt: huizenonderzoek en de vaststelling van monumentale waarden
12.30 uur drs. Mireille Dosker: presentatie van het inventarisatieproject historische tuinhuisen
12.45-14.30 lunch
14.30 uur vertrek wandelingen (vier keuzemogelijkheden o.l.v. enkele van de sprekers en andere bureaumedewerkers), eindigend bij de Oude Kerk

locatie: De Oude Kerk, Oudekerksplein

- v.a. 16.00 uur - aanbieding van het boek over de Oude Kerk van dr. Herman Janse
- overdracht kabinetorgel aan Stichting Oude Kerk
- orgelconcert en borrel
ca 18.00 uur afsluiting

De kosten van deelname zijn vastgesteld op € 15,-. De donateurs ontvangen een aanmeldingsformulier dat is bijgesloten bij deze nieuwsbrief. Tot slot nog dit. De beperkte plaatscapaciteit van het Huis met de Hoofden, de zetel van het gemeentelijke Bureau Monumentenzorg en Archeologie, dwingt de SBN er toe het maximale aantal deelnemers tot 75 te beperken. De aanmeldingen worden in volgorde van binnenkomst behandeld. Meldt u dus tijdig aan: vol is vol.

Wim Weve

Inventarisatie binnenstad Groningen

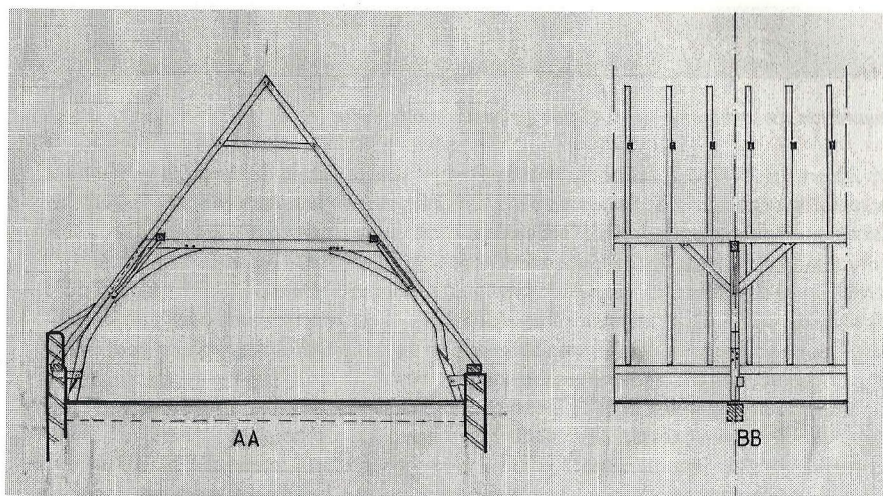
Bouwhistorische verkenning van de Groninger binnenstad begonnen

Op 20 januari 2002 stelde de Raad van de Gemeente Groningen de herijking van het monumentensubsidiebeleid vast met als een van de nieuwe beleidsdoelen het maken van een cultuurhistorische kwaliteitskaart van het totale gemeentelijk grondgebied. De binnenstad wordt in dit kader als eerste onderzocht. Het betreft het in 2002 gestarte bouwhistorisch onderzoek van alle huizen ouder dan 1850 binnen de voormalige 17de eeuwse omwalling. Doel hiervan is het verkrijgen van een systematisch overzicht van de oude bebouwing waarbij kennis wordt verkregen van de ontwikkeling van de stad, oude bouwconstructies en intercurafwerkingen.

Het onderzoek is gesplitst in twee fasen: de voorselectie en de bouwhistorische verkenning van de geselecteerde panden. Tijdens de voorselectie zijn alle huizen op uiterlijke kenmerken onderzocht die wijzen op een datering voor 1850. Uiteraard zijn op deze wijze niet alle oude huizen opgespoord omdat sommige panden hun hoge ouderdom te goed verbergen. We gaan er echter vanuit dat tijdens het vervolgonderzoek een belangrijk deel hiervan alsnog wordt opgespoord, aangezien bijvoorbeeld alle achterkanten van huizen dan ook zullen worden bekeken. De eerste fase is uitgevoerd door bureau voor bouwhistorisch onderzoek Jan van der Hoeve samen met ondergetekende en werd begin dit jaar afgerond. Meer dan 1000 panden zijn geselecteerd. Tijdens de tweede fase worden deze panden bouwhistorisch verkend waarbij de huizen van kap tot kelder worden onderzocht. Dit werk zal vele jaren in beslag nemen. Voor de uitvoering hiervan wordt door de gemeente samengewerkt met twee bureau's namelijk Jan van der Hoeve en Frank van der Waard. Voorafgaand aan het veldwerk worden de bouwdoSSIERS samengevat door Henk Wierst. Het is de bedoeling om binnen afzienbare tijd, terwijl het project nog loopt, de eerste groep meest waardevolle niet beschermde panden aan te wijzen als gemeentelijk monument. Daarom worden in eerste instantie de niet monumenten in de meest bedreigde straten bouwhistorisch verkend.

Alle eigenaren en/of bewoners van de onderzochte panden krijgen een rapport toegestuurd. Om het onderzoek in een ruimer kader te plaatsen zal een begeleidingscommissie worden samengesteld. Deze commissie kan dienen als klankbord, voor advies en kan bijdragen aan de verspreiding van de onderzoeksgegevens. Om de betrokkenheid van de 'stadgers' bij het project te vergroten zullen er regelmatig persberichten uitgaan waarin de meest aansprekende onderzoeksresultaten worden gepresenteerd.

De noodzaak van een algehele bouwhistorische verkenning van de binnenstad is de afgelopen jaren steeds duidelijker geworden door de ervaringen die zijn opgedaan tijdens het reguliere bouwhistorisch onderzoek naar aanleiding van verbouw en sloopaanvragen. Omdat de rijks- en gemeentelijke monumenten maar een beperkt deel van de oude huizen in de binnenstad betreffen zijn veel bouwhistorisch waardevolle panden niet beschermd.

Figuur 1 Dwarsdoorsnede en aanzicht van een kapgebint in het beeldbepalende pand Oosterstraat 43. (Tekening Andries Span, gem. Gron./Me&M)

Het feit dat de Groninger binnenstad een beschermd stadsgezicht is en veel 'gewone woonhuizen' de status van beeldbepalend pand hebben, biedt absoluut te weinig bescherming. Ook het bestemmingsplan biedt geen bescherming. In feite mag ieder niet beschermd monument gesloopt worden mits de eigenaar een goedgekeurd nieuwbouwplan bezit. Wekelijks komen aanvragen binnen tot verbouw en in enkele gevallen sloop van panden in de binnenstad. Wanneer het vermoeden bestaat dat het om een oud pand zou kunnen gaan wordt door de sectie bouwhistorie een verkennend bouwhistorisch onderzoek ingesteld. Voor de beschermde monumenten zijn de onderzoeksresultaten van belang voor de planbeoordeling. Voor de niet beschermde monumenten ligt dit heel anders. Wanneer monumentale waarden in het geding zijn wordt gepoogd de plannen bij te stellen door te wijzen op hoge waarde ervan. Door mee te denken kunnen plannen soms in gunstige zin worden bijgesteld waarbij soms een geringe subsidie in het kader van 'Beter Verbeteren' wordt ingezet. Dit soort acties staan altijd onder grote tijdsdruk, kosten veel inspanning terwijl het maar afwachten is of er een bevredigend resultaat uitkomt. Door het nu ingezette project bouwhistorische inventarisatie en verkenning van de binnenstad hopen we in de toekomst eerder en beter te kunnen reageren op allerlei plannen terwijl de belangrijkste panden voor bescherming zullen worden voorgedragen.

De officiële start van de bouwhistorische verkenningen werd 21 mei jl. verricht door wethouder Willem Slink in de vorm van een werkbezoek aan Poelestraat 24, een waardevol niet beschermd monument. Dit forse geheel onderkelderde pand dateert uit de 16de eeuw en bezit nog de complete originele kapconstructie. In de westelijke zijgevel zijn tal van bouwsporen te vinden zoals zandstenen lateien die behoren bij de vroegere

kloostervensters. Uiteraard was de pers uitgenodigd om verslag te doen. Vooral de twee regionale televisiestations hebben ruim aandacht besteed aan het project. Inmiddels zijn ruim 20 panden bezocht waarbij we niet te klagen hebben over de medewerking. Veel eigenaren/bewoners blijken geen idee te hebben van de ouderdom van hun huis en reageren dan ook blij en verrast. Een van de opmerkelijke zaken die wij tegen zijn gekomen is een pand dat in de loop der eeuwen twee keer is verhoogd maar nog steeds de originele eikenhouten kapconstructie bezit. De constructie is dus twee keer mee omhoog verhuisd!

Taco Tel

Bouwhistorisch Platform

Data Bouwhistorisch Platform 2003

15 oktober themadag met KNOB op kasteel de Haar.
10 december

12 februari 2003

Maarten Enderman - Hilvarenbeek, boerderij Gorp 5

Deze voormalige boerderij, een rijksmonument, wordt verbouwd tot een tweetal appartementen. Het is een hallenhuis met vijf ankerbalkgebinten, brede deeldeuren in de achtergevel en een toegang in de voorgevel. De sleutelstukken, die één geheel uitmaken met de ankerbalken en die in het woongedeelte wat rijker van vorm zijn dan in het bedrijfsgedeelte, doen 16de-eeuws aan, maar de telmerken op de gebinten zouden zelfs nog 15de-eeuws kunnen zijn.

Het eerste gebint (waarvan één gebintstijl later is weggezaagd) vertoont vier pengaten voor tussenstijlen en heeft uitkragingen voor een houten uitgekraagde topgevel; later is het woongedeelte vergroot door een nieuwe stenen voorgevel meer naar buiten te plaatsen. De houtconstructie heeft geen vitselgaten; het vakwerk is dus blijkbaar van meet af aan met baksteen gevuld geweest.

Gebintkoppelbalken kruisen in het woongedeelte de gebintplaatschoren; in het bedrijfsgedeelte zijn lager geplaatste, geschoorde gebintkoppelbalken geweest, die merkwaardig zwaar waren en niet strookten met de oorspronkelijke zijbeukhoogte, zodat ze bezwaarlijk als stalliggerdrager gefunctioneerd kunnen hebben. Het laatste gebint heeft geen pengaten voor de stijlen van deeldeuren maar wel een overstek en pengaten voor koppelbalken; de oorspronkelijke situatie is hier onduidelijk.

De huidige stenen achtergevel is niet oorspronkelijk. Op de ankerbalken staan secundaire schaarspanten met spantbalk. Bij de verstening van de boerderij is tegen het middelste

gebint een brandmuur gemetseld met in het woongedeelte een brede schouw die later is versmald, omdat de afschuining van de schouwbalk nog maar aan één kant een kapelletje vertoont. De noorder zijbeuk in het woongedeelte werd toen onderkelderd. Het bedrijfs gedeelte heeft een potstal gehad.

André Viersen - Weert, boerderij "Liebete", Hulsterdijk 10

Deze langgevelboerderij, een gemeentelijk monument, dateert blijkens een gevelsteen uit 1830, wat ook uit rekeningen blijkt.

Terwijl de iets oudere (1824) naastgelegen boerderij nog gewone ankerbalkgebinten heeft, heeft het bedrijfs gedeelte van de onderzochte boerderij te weerszijden van de dwarse dorsvloer verbrede (eiken) ankerbalkgebinten: aan één zijde is de ankerbalk verlengd en als een dekbalk opgelegd op de gebintstijl, terwijl op de ankerbalk een (geschoord) opzetstijltje de functie van de 'oorspronkelijke' gebintstijl heeft overgenomen. Op de ankerbalken staan tussenbalkjucken met kromme benen, die gordingen dragen en waarop geschoorde nokstijlen staan. De pennen van de tussenbalken steken door de benen heen maar zijn niet voorzien van wiggen. De krommers doen zeer ouderwets aan voor 1830.

In de potstal en het woongedeelte staan geen gebinten, maar zijn de zolderbalken in de buitenmuren opgelegd. Op die balken staan twee geschoorde opzetstijltjes, die de (gebint)platen dragen. In het woongedeelte zijn soortgelijke kappantten als in het bedrijfs gedeelte; de juckbenen zijn echter minder krom. Zij dateren uit XIXc, toen het woongedeelte met één vak werd verlengd en de zuidwestmuur tevens verhoogd. Het oorspronkelijke woongedeelte bevat de woonkeuken met schouw (vermoedelijk XIXc) en een (later verkleinde) kelder met opkamer; de uitbreiding de 'goeie kamer' en een slaapkamer, beide met oorspronkelijke schouw. Alle plafonds hebben moer- en kinderbalken.

Aan de zuidwestzijde staat tegen het bedrijfs gedeelte een bijschuur die uit de bouw tijd dateert of van kort daarna en die de boerderij een L-vormige plattegrond geeft. Deze schuur stond oorspronkelijk vrij, maar is later vastgebouwd. De draagconstructie bestaat uit twee ankerbalkgebinten, waarvan later de noordwestelijke stijlen zijn weggezaagd en waarop schaarspantjes met spantbalk zijn geplaatst, voor zover na te gaan van iepenhout.

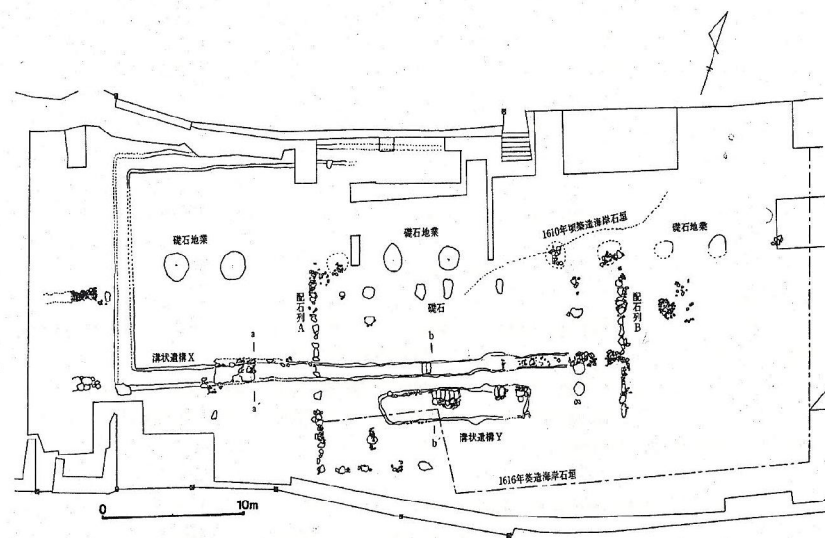
Mikio Horikawa - Het vroegere VOC-pakhuis in Hirado (Japan)

In 1600 kwam het eerste Hollandse schip in Japan aan. In 1609 stichtte de VOC een handelshuis in Hirado. In 1637 en '39 werden er twee grote pakhuizen gebouwd, groter dan ooit in Japan was vertoond. In 1641 werd de VOC echter genoodzaakt naar Deshima (in Nagasaki) te verhuizen.

Van het pakhuis van 1639 zijn het dagregister bewaard gebleven en rekeningen van de geleverde bouwmaterialen (hout, steen en ijzerwaren, met vermelding van afmetingen c.q. gewicht en functie) en is een groot deel van de funderingen opgegraven, maar de enkele oude afbeeldingen leveren niet veel op. Terwijl ter plaatse in die dagen houtbouw gebruikelijk was, kreeg dit pakhuis buitenmuren van Firando, een plaatselijke

natuursteensoort. Ook de Japanse houtconstructies uit die tijd weken erg af van de Hollandse; in de rekeningen worden Hollandse begrippen gebruikt die in Japan niet bestaan, zoals korbeel, terwijl in Japanse kapconstructies geen plaats was voor windassen. Het gebouw mat ca 46,6 x 13,5 m (volgens de rekeningen binnenwerks 148 x 41 voet). In het midden stonden 11 standvinken (waarvan verscheidene funderingen zijn teruggevonden) die een onderslagbalk droegen, waarop 98 dwarsbalken rustten. Deze dwarsbalken lagen in de buitenmuren op een muurplaat, en gezien hun lengte (27 voet) staken zij (bij een veronderstelde muurdikte van 2 voet) 4½ voet buiten de muur uit. Op de verdieping herhaalde deze constructie zich, zij het dat daar één standvink minder was en de dwarsbalken rond van doorsnede en één voet langer. Op die tweede balklaag begon de kapconstructie.

Een Nederlands architectenbureau heeft inmiddels een reconstructieplan gemaakt. Spreker, hoogleraar architectuurgeschiedenis in Tokio, bezoekt Nederland voor beter begrip van de archivalische gegevens.

Figuur 2 Pakhuissplattegrond met opgravingsgegevens gemaakt door de Japanse onderzoekers.

Edwin Orsel - Een raadseltje aan de Hooglandse Kerkgracht in Leiden

Een muur van de verbindinggang van een in oorsprong 14de-eeuws huis met de bijbehorende achterbouw was van oorsprong waarschijnlijk een tuinmuur, die later is verhoogd. Op beide gedeelten komt zonder systeem een tiental 'blokjes' voor van kalkspecie waarin glasplaatjes zijn gedrukt, ca 2 à 3 mm voor de muur uitspringend. Zij zijn altijd binnenshuis geweest, maar hun functie is raadselachtig.

Wie heeft een idee?

Dik Berends

Platform 16 april 2003

Jan Kamphuis, Kees van Roon, Ester Vink - Inventarisatie binnenstad Breda

Onder leiding van architect van Roon, (projectleider namens de gemeente Breda) is in Breda in 2002 een bouwblok met 25 panden geïnventariseerd om inzicht in de monumentale waarden te krijgen. Dit zogeheten BOB-project (Bouwhistorisch Onderzoek Binnenstad) werd in juni-juli 2002 afgerond en werd afgesloten door middel van een publicatie (Een bijzonder stukje Bredase binnenstad, Breda, dec. 2002). Het was een groepsproject, waarbij Kamphuis en Van Roon de inventarisatie deden. Vink zocht de archivalische gegevens uit om inzicht in de bouw- en bewoningsgeschiedenis te krijgen. De inventarisatie houdt een omschrijving in volgens richtlijnen en een waardestelling, waarbij per pand voor de verkenning 12 uren, de verwerking 4-6 uren en de geschiedenis circa 8 uren geraamd waren. De uitloop van het aantal uren per pand en de omvang van de rapportage (1 map per pand) bleken problematisch. Het plan is in de toekomst 650 panden te onderzoeken. Uiteindelijk zal een digitale versie van het BOB-project worden uitgebracht, die via internet kan worden bezocht en die wordt opgenomen in de algemene Cultuurhistorische Atlas van de gemeente Breda.

Ester Vink gaf een toelichting op haar taak de bronnen vanaf 1600 tot heden te onderzoeken. Van belang bij haar onderzoek waren vooral de pondboeken (fiscale bronnen), de kadastrale minuutkaart, vestbrieven (akten overdrachten van onroerend goed), gegevens van venster- en deurgeld, etc.

Ronald Stenvert - Tricotfabriek te Winterswijk

In samenwerking met Jan van der Hoeve heeft Ronald Stenvert een bouwhistorische opname en waardestelling uitgevoerd naar de Koninklijke Tricotfabriek G.J. Willink te Winterswijk, dit in opdracht van de Woningcorporatie De Woonplaats te Groenlo. Stenvert had in 1995 al een notitie gemaakt: Beltman en de tricot: Het architectuurhistorisch belang van de voorm. Tricotfabriek G.J. Willink te Winterswijk. Ook is er gebruik gemaakt van de publicatie van S. Van der Werf e.a. in Buiten Bedrijf (1, 1994)

en de afstudeerscriptie van J.A.M. Gouw, Herbestemming ... (Delft 1998), beide over dezelfde tricotfabriek.

De fabriek is exemplarisch voor de constructieve ontwikkeling van textiel fabrieken aan het eind van de 19de en in de vroege 20ste eeuw, met uitbreidingen in fasen, aanvankelijk op traditionele bouwwijze en later volgens de modernste constructiemethodes.

Verantwoordelijk waren de architecten Beltman (vader en zoon), veelgevraagde bouwers van textiel fabrieken in het oosten van Nederland.

Het fabriekscapex werd in 1888 gesticht door G.J. Willink, die al vanaf 1868 in het vak zat en in 1888 een bedrijf begon in het koetshuis van zijn vader. In 1890 bouwde hij een kleine fabriek, het Wilhelminagebouw aan de Wilhelminastraat, naar ontwerp van Gerrit Beltman. Het was een traditionele bouw met dragende muren, gietijzeren kolommen, stalen onderslagbalken en houten balklagen. In 1905 werd het gebouw aan de achterkant uitgebreid en aan de voorzijde werd een lange vleugel aangebouwd. In 1912 werd het complex aan de noordzijde door Gerrits zoon, Arend Gerrit Beltman, uitgebreid met een spoelerij, een eenlaagse 'moderne' betonskeletbouw, opgebouwd met gewapend betonnen kolommen en balken, een van de oudste voorbeelden in Nederland. In 1915 volgde een verhoging van de Wilhelminavleugel tot drie lagen en een uitbreiding van de spoelerij. Deze spoelerij werd in 1922 verhoogd, tot vier lagen. In 1934 vond weer uitbreiding plaats, met een magazijn aan de oostzijde van het Wilhelminagebouw, en in 1952 een lage kantooraanbouw aan de westzijde.

Het bedrijf maakte een grote bloei door in de jaren twintig van de 20ste eeuw, en een nabloei na 1945. De fabriek werd in 1978 gesloten en na een brand in de breieterij is gezocht naar een herbestemming. Te vergeefs werden er in 1997 plannen door Pi de Bruin gemaakt om er het gemeentehuis in vestigen. In 2000 hebben het hoofdgebouw (het Wilhelminagebouw), de spoelerij en de fabrieksschoorsteen (1954) de status van rijksmonument gekregen. In de tussentijd zijn diverse gebouwen gesloopt, waaronder de weverij, het trappenhuis van de spoelerij en het ketelhuis. Een tegenslag was dat in januari 2003 de schoorsteen door een blikseminslag met 8 m werd ingekort.

Charlotte van Emstede - Woonhuizen van architect J. Duiker te 's-Gravenhage

Tijdens de studie aan de TUD heeft Charlotte van Emstede, in het kader van een stage bij architecten Boers in Den Haag, bouwhistorisch onderzoek verricht bij 13 herenhuizen aan de Johan van Oldebarneveldlaan - Doornstraat in Den Haag. Deze zijn ontworpen door architect J. Duiker in samenwerking met B. Bijvoet en werden gebouwd in 1919-1921. Daarnaast werd onderzoek gedaan naar het oeuvre van Duiker in het algemeen, en in het bijzonder zijn werken in Den Haag. Uit dezelfde periode stammen 21 woningen aan het Imhoffplein, een villa aan de Jacob Catslaan, een dubbele villa aan de Stadhouderslaan (inmiddels gesloopt), twee woningen aan de Eikstraat, 126 villa's in Kijkduin etc. Overeenkomende thema's zijn o.a. stedenbouwkundig bekeken de geleidelijke overgang van openbaar naar privé-terrein en in architectonisch opzicht de vormgeving, materiaaltoepassing, luifels, hekken, etc. De huizen aan de Joh. van Oldebarneveldlaan zijn, voorzichtig getypeerd, ontworpen in een aan 'De Stijl' verwante architectuur, de gevels in schoon metselwerk met geschilderde houten ramen. Het bouwhistorisch onderzoek leidde

tot een ingrijpende restauratie. De in de loop van de tijd gedane wijzigingen, b.v. de vensterindeling, werden ongedaan gemaakt om het authentieke beeld te herstellen. Een belangrijk restauratieprobleem vormden de constructief, verkeerd ontworpen spouwmuren, namelijk gemetselde halfsteensmuren verbonden door stenen, die van begin af aan een vochtprobleem als gevolg van doorslag van regenvocht veroorzaakten. In april 2003 waren reeds 3 van de 13 woningen gerestaureerd.

Elisabeth Stades

Figuur 3 Het resultaat van het bouwblokonderzoek te Breda is samengevat in een fraai geïllustreerd boekje uitgegeven door de gemeente Breda.

Platform 19 juni 2003

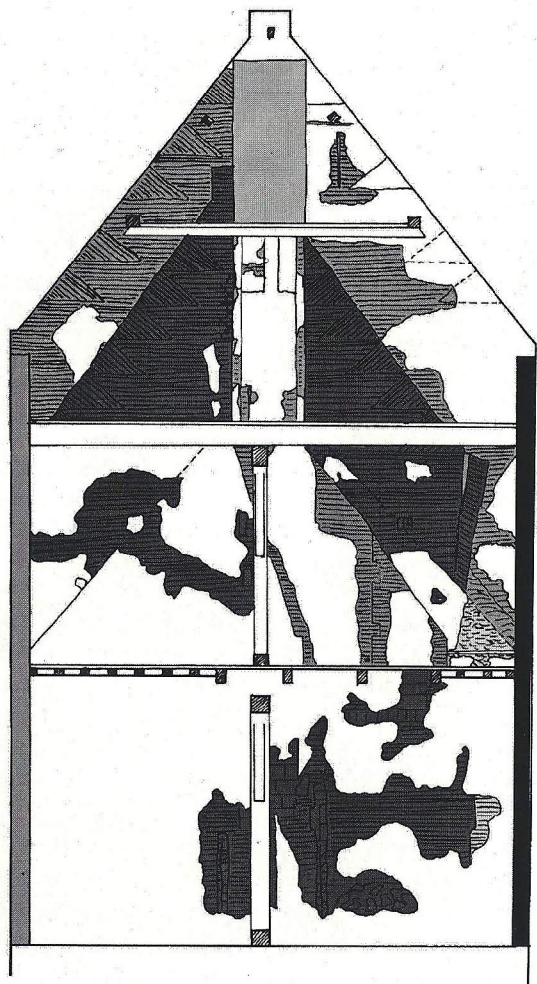
Studenten Bouwhistorie Leiden - Herensteeg 13-15, Leiden

Op dit platform stonden de panden Herensteeg 13-15 te Leiden centraal. Zij dienden als onderzoeksobject voor een groep studenten in de specialisatie bouwhistorie aan de Rijksuniversiteit te Leiden onder leiding van Dirk de Vries. Op de hoek van het Pieterskerkhof (daar Kloksteeg genoemd) en de latere Herensteeg lag sinds de 13de eeuw het gebied van de Commanderie van de Duitse Orde. Van het bijbehorende gebouw zijn in Kloksteeg 23-25 nog enkele resten bewaard gebleven. Na het overgaan van Leiden in Staatse handen (1574) behield de Duitse Orde een aparte positie en werd in 1577 in zijn oorspronkelijke rechten hersteld. In 1592 verkocht de Landscommandeur van de Duitse Orde echter de helft van hun grondgebied aan de stad Leiden. Hier legde men twee straten aan; de Nieuwsteeg en de Herensteeg. De verkaveling van het gebied geschiedde planmatig. Al in 1592 bouwde men Herensteeg 17 (aangeslagen voor vier haardplaatsen). Van dit later gesloopte pand is de gemene muur met Herensteeg 15 bewaard gebleven. Dit in opzet eenlaagse pand (drie haardplaatsen) werd in de tweede helft van de 17de eeuw verhoogd. Het naastgelegen pand Herensteeg 13 (vier haardplaatsen) is rond 1824 verbouwd en werd in 1869 tot magazijn ingericht. De in de buurt Zevenhuizen gelegen woonhuizen werden in eerste instantie onder meer door weduwen van professoren bewoond. In 1824 kwam een deel bij de boekdrukkersfamilie David Mortier van Marle in gebruik. Van 1869 tot 1927 diende het als pakhuis voor de uitgeverij Sijthoff, waarna er tot 2002 een meubelmakerij in was gevestigd.

Door de studenten in de specialisatie bouwhistorie werden de diverse deelonderzoeken gepresenteerd. Gedetailleerde verslaglegging daarvan is op deze plaats niet zinvol, omdat de resultaten binnenkort uitgebreid in het *Bulletin KNOB* aan de orde zullen komen. Het nut van het bouwhistorisch platform is doorgaans gelegen in het feit dat voorlopige resultaten van een onderzoek, voorafgaand aan de publicatie voor een kritisch publiek van vakgenoten getest en naar aanleiding van de daaropvolgende discussie bijgesteld kan worden. Door het overladen programma, de soms uitgesponnen verhalen en de onervarenheid van de studenten bleef voor een discussie over het gepresenteerde geen tijd over en had de bijeenkomst soms het karakter van het plichtmatig aanhoren van nog niet altijd even rijpe verhalen. En dat is op zich jammer voor het karakter van het bouwhistorisch platform dat van ouds ruimte biedt voor onderzoekspresentaties van studenten.

Hoewel het twee relatief niet echt spectaculaire panden ging, waren er toch enkele aspecten die tot diepgaandere discussie aanleiding zouden kunnen geven. Zo was het verhaal van Christiaan de Jong over de metselverbanden veelbelovend en potentieel een interessante aanvulling op het verhaal van Jan Kamphuis ('Vreemd gaan in kruisverband?', *Monumenten en bouwhistorie (Jaarboek Monumentenzorg)*, 1996, 75-79) waarin voorbeelden besproken worden waar door toevoeging van extra koppen in de penanten onder en boven de vensters het

metselverband gecorrigeerd moest worden. Ook in Leiden bleek dit het geval. In datzelfde metselverband zijn de klezoren direct tegen de kozijnen geplaatst. En dat is opmerkelijk, daar dit afwijkt van de gebruikelijke hoekoplossing kop-klezoor-kop. Aangezien het klaarblijkelijk niet gaat om later afgehakte klezoren, en dit fenomeen vaker voorkomt, zou een studie in groter verband naar dit fenomeen bij uitstek een onderwerp zijn om in het *Bulletin* te plaatsen.

Figuur 4 Veronderstelde hoofdbouwfases kopgevel Herenstraat 17. (Tek. Marlies van der Meijden)

Een ander aspect met methodologische implicaties, betreft de vermeende vondst van een vroeg schuifvenster. Na een uitgesponnen verhaal over de literatuur hierover (voor de liefhebbers de originele verwijzingen: Louw, H.J., 'The Origins of the Sash-window', *Architectural History: Journal of the Society of Architectural Historians* (GB), 26(1983), 49-72. en Berends, G., 'De oudste schuifraamkozijnen; *Restauratievademecum*, 1993, afl. 31, RVblad Kozijn 03, 1-10) volgde een bespreking van het venster, waarbij het publiek een tekening van het object node moesten missen. Betoogd werd door Frans in't Zandt dat in de Herensteeg een kloostervenster door toevoeging van kleine kokergaten in het kozijn in de tweede helft van de 17de eeuw was omgebouwd tot een vroeg schuifvenster. Daarmee zou het om een 'missing link' kunnen gaan tussen de in kasteel Amerongen aangetroffen schuifbare onderramen (glijramen, sliding windows) uit 1675-'76 en de in slot Zeist gevonden schuifvensters met contragewichten (sash-windows) uit 1685-'86. Een onderbouwing van de datering in Leiden werd gevonden in de vormgeving van de grendeplaat die identiek is aan die toegepast in het nabijgelegen Jean Pesijnhofje (Kloksteeg 21) uit 1683. Met deze constatering is er methodologisch gezien slechts sprake van een 'match' en niet van een 'span', dat wil zeggen met één enkele gedateerde overeenkomst heb je de reikwijdte van datering van de vormgeving van de grendeplaat nog niet bepaald, laat staan dat je daarmee het bedoelde venster kan dateren. Ook werd de suggestie gedaan dat Jacob Roman iets met deze ombouw te doen zou kunnen hebben, omdat hij bij het ontwerp van Het Loo in Apeldoorn betrokken was en het ontwerp van slot Zeist - met de vroege schuifvensters - doorgaans aan hem toegeschreven wordt. Ook werd hij in 1681 als stadsarchitect in Leiden aangesteld. Hoe verleidelijk ook, een dergelijke suggestie is vooral een opeenstapeling van hypothesen, waarbij de neiging speelt om zaken onder de toeschrijving van bekende architecten te scharen, het onduidelijk is of Roman Zeist wel ontworpen heeft, en zo ja of hij zich met de vensters bemoeid heeft en tenslotte, aangezien hij zich overwegend met belangrijke gebouwen bezighield, zou hij zich dan ook nog met de ombouw van een schuifvenster in de Herensteeg bemoeien? Dat stadsarchitect van Leiden Jacob Roman in die tijd wel eens door de Herensteeg zal hebben gelopen, lijkt waarschijnlijk, maar dat hij iets met het besproken venster van doen zal hebben gehad, is onaannemelijk.

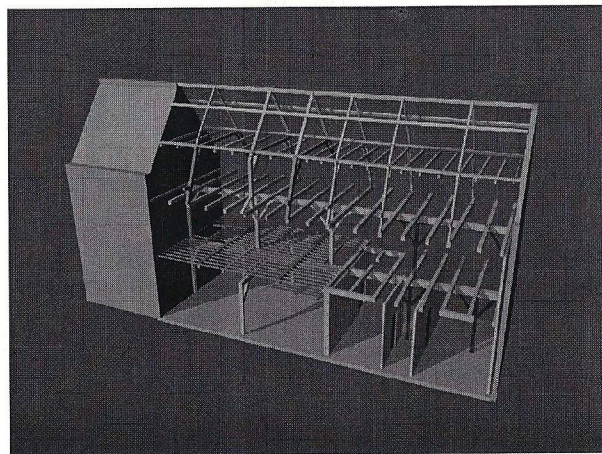
Mireille van Reenen - Beoordeling van houten balklagen

Als afstudeerproject voor de TH-Delft deed Mireille van Reenen een onderzoek naar de beoordeling en restauratie van historische (eiken) balklagen. De aanleiding hiervoor was dat constructeurs bij de berekening van een houten balklaag er vanuit gaan alsof het om een nieuwe balklaag gaat, hetgeen in de praktijk betekent dat de versterking respectievelijk verstijvingsconstructies vaak te zwaar uitgevoerd worden. Versterking van te zwakke of te slap bevonden balklagen geschiedt in het algemeen door toevoeging van extra hout aan de zijkant of de bovenkant, het uithollen van de balk en vervolgens 'vullen' met een stalen balk, dan wel het toevoegen van stalen balken/strippen aan de zijkant.

De beoordeling van de sterkte van nog bestaande balklagen - reststerkte genoemd - is moeilijk. Technisch is het wel mogelijk om door gecontroleerde belasting de E-modulus (doorbuiging) en buigsterkte van de balklaag te bepalen, maar in de praktijk wordt deze methode te duur bevonden. Daarom werd door Mireille in oude bestekken en moderne normen gezocht naar visuele factoren die de sterkte beïnvloeden. Nadelige zaken bleken spinhout en het voorkomen van quade kwasten (loszittende kwasten), alsmede 'ring en loshartigheid' (losgekrompen onderdelen). Rechtdradigheid en taaiheid zijn positieve eigenschappen. Als parameters werden hieruit gedestilleerd; kwasten, draadverloop en scheuren. Het voorkomen van (niet loszittende) kwasten bleek geen nadelige invloed op de reststerkte te hebben, scheuren zorgen wel voor minder samenhang, maar indien ze niet tot de kern doorlopen, beïnvloeden ze de sterkte niet nadelig. (Oude) valscheuren, die bij transport kunnen optreden zijn wel echter wel gevaarlijk. Spinhout en wankant verminderen de sterkte omdat ze voor een kleinere werkzame doorsnede zorgen. Het bestuderen van deze parameters heeft zeker zijn nut, maar bleek in feite een formalisering van wat deskundigen eigenlijk al wisten.

Een zinvolle aanbeveling uit het onderzoek was om een onderscheid te gaan maken tussen bestaande en nieuwe bouw. In de TGB 1990 - de norm voor houtconstructies - worden voor hout de kwaliteitsklassen 20 en 22 gedefinieerd. Aangezien eiken 21,8 wordt toebedeeld, mag het volgens de normen net niet als 22 gelden en moet met 20 gerekend worden. Enkel door afzien van deze voor de nieuwbouw geldende sterkteklassen en uitgaan van de gemeten sterkte kan al winst gehaald worden.

Ronald Stenvert

Figuur 5 3-dimensionale reconstructie van Herenstraat 13-15, vierde fase. (Tek. Manon Ehlers)

Bouwhistorie VZW

Goed nieuws! In navolging van de SBN in Nederland hebben onze zuiderburen een vergelijkbare stichting opgericht. Birgit de Vries, één van de medeoprichters doet verslag en nodigt u allen uit voor het bijwonen van het eerste platform voor bouwhistorici in België.

Bouwhistorie vzw leeft!

'Bouwhistorie vzw' werd onlangs in het leven geroepen. Het initiatief ging uit van een groep enthousiaste onderzoekers en deskundigen van alle leeftijden die hopen een ruime en geografisch gespreide groep bouwhistorische onderzoekers en veldwerkers bij elkaar te brengen.

Hun bedoeling is

- een permanent forum te creëren over bouwhistorie
- de samenwerking tussen onderzoekers, architecten, restauratoren, administraties en wetenschappelijke onderzoeksinstituten te bevorderen
- bouwhistorische informatie te verzamelen en te verspreiden
- bouwhistorisch onderzoek te promoten
- over de grenzen van regio's en disciplines heen te werken

Met een beetje geluk kan een eigen website 'Bouwhistorie' in de loop van dit jaar worden opgestart. Tegelijk wil men naar buiten komen met een heus zesmaandelijks 'platform'. Dat moet de mogelijkheid bieden om diverse onderwerpen aan bod te laten komen, die alle met bouwhistorie maar vanuit verschillende invalshoeken gezien, te maken hebben. Een eerste 'platform' is gepland voor november 2003. Ook u bent uitgenodigd om hieraan deel te nemen - passief of actief.

Hebt u interesse in deze vereniging in wording en/of deelname aan dit platform, geef dan een scintje aan:

birgit.devries@antwerpen.be of toon-callens@tiscalinet.be

Zij zorgen ervoor dat u niet op uw honger blijft zitten en beantwoorden uw vragen en verwachtingen!

De voorzitter
Daniel Lievois

De ondervoorzitter
Leen Meganck

BOUWHISTORIE VZW organiseert op vrijdag 28 november 2003 in Gent zijn eerste platform. De platforms zijn vooral interactieve werkseminaries. Iedereen wordt uitgenodigd tot actieve deelname. Alle deelnemers krijgen vooraf de geselecteerde teksten om hen toe te laten hun vragen en bedenkingen voor te bereiden. Tijdens het platform is er de mogelijkheid om de eigen ervaringen omtrent één van de drie thema's voor te stellen. Kandidaten kunnen ons dit laten weten door ons een korte tekst (max. halve pagina) te bezorgen.

PLATFORM I, het programma:

Guido Everaert, consultant bij de Dienst Monumentenzorg, Marie Christine Laleman, stadsarcheoloog, en historicus Daniel Lievois schreven in 2003 een grondige en vernieuwende studie over de site en de gebouwen van het Gentse Stadsarchief, gevestigd in de voormalige Berg van Barmhartigheid. De werking en de bouwkundige realiteit van de Berg wordt kort voorgesteld als eye-opener voor dit type van gebouwen. Tijdens een wandeling wordt ook de Berg van Barmhartigheid bezocht.

1. De onherroepelijke teloorgang van bouwhistorisch erfgoed.

De Berg van Barmhartigheid van Gent bevindt zich in een stadsbuurt waarvan de ontwikkeling aanvang in de 13de eeuw. Het bouwhistorisch onderzoek rondom de Berg toonde aan dat het grootste deel van het bouwkundige erfgoed sedert de jaren '60 zonder onderzoek onherroepelijk verloren ging. En zo zijn er wel meer zones in of aan de rand van een stad. Is het mogelijk om het onbekende en ook miskende bouwkundige patrimonium in al zijn facetten, anders aan te pakken? Hoe beheer en onderzoek af te stemmen op de realiteit van vandaag? – inleider Marie Christine Laleman.

2. Brand- en inbraakbeveiliging, intern en extern, in de 17de eeuw.

Het recente bouwhistorisch onderzoek van de Berg van Barmhartigheid illustreert hoe Wensel Cobergher er in 1620-1621 in slaagde om het Gentse pandjeshuis brand- en inbraakveilig te maken. We werden heel wat wijzer na de studie van het gebouw en de archieven - inleider Guido Everaert.

3. Juridische nuances binnen één stad en hun invloed op het bouwhistorisch onderzoek.

Recent archiefonderzoek toonde aan dat de groei van de stad Gent in de loop van de eeuwen gevolgen heeft voor het huizenonderzoek. Niet alle delen van de huidige stad kenden steeds hetzelfde juridische statuut. Dit heeft implicaties voor het huizenonderzoek, ook al deed er zich geleidelijk aan een uniformisering en globalisering voor, die werd voltooid ten tijde van de Franse overheersing. Welke zijn de vermelde implicaties en hoe ziet men dit fenomeen weerspiegeld in de archieven? – inleider Daniel Lievois.

Meer info: birgit.devries@antwerpen.be

Congressen en symposia

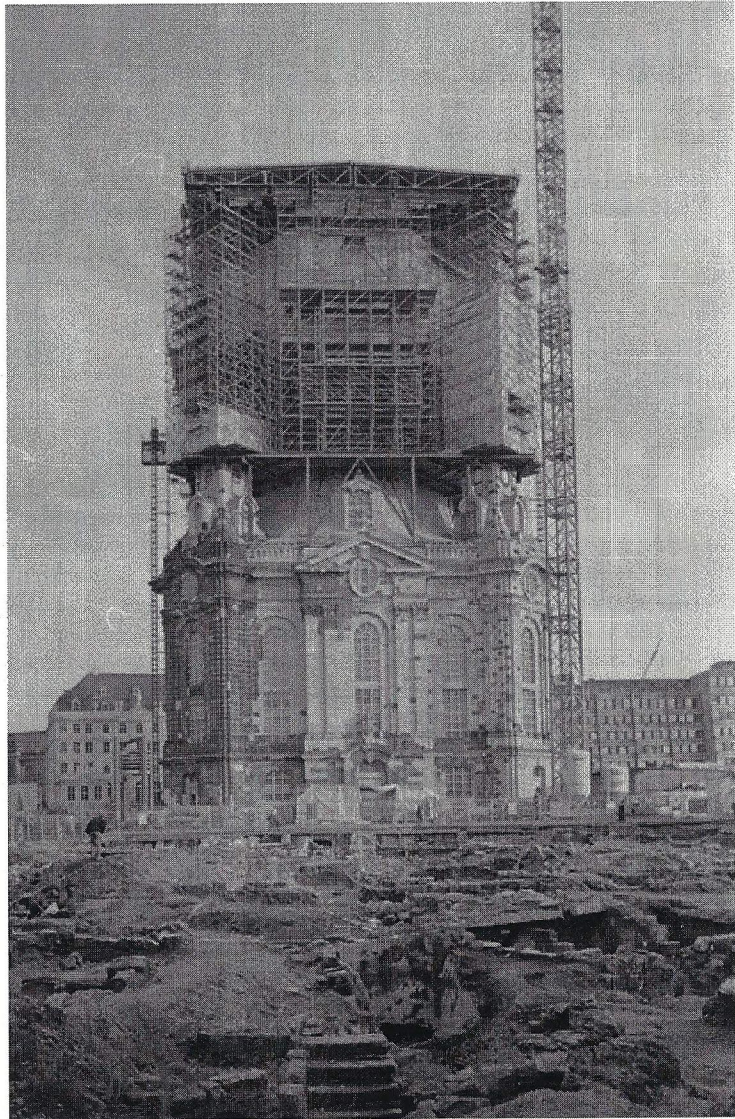
De “strijdwaarde van de monumentenzorg”

“De strijdwaarde van de monumentenzorg. Onder deze titel werd op zaterdag 15 maart 2003 tijdens de XXVIIe Deutscher Kunsthistorikertag in Leipzig gesproken over de positie waarin de monumentenzorg zich op dit moment bevindt, over de actuele problemen en over de vraag hoe het zo gekomen is. Het was een interessante maar vooral ook ontluisterende dag, omdat duidelijk werd hoezeer de meningen binnen de breed vertegenwoordigde Duitse monumentenzorg uiteenlopen, hoevaak niet naar elkaar wordt geluisterd en hoeveel pessimisme bestaat over de toekomst van het vak, en wat erger is, de toekomst van de monumenten.

Theorie op zaterdag

De dag begon filosofisch en theoretisch. De opvattingen van pragmaticus Alois Riegl (1858-1905) - wiens geschriften ook in Nederland van grote invloed zijn geweest – en de reconstructivistische opvattingen van Bodo Ebhard stonden tijdens de eerste drie bijdragen centraal. De theoretische waarde van een monument (ouderdom, uniciteit, vorm, uiterlijk, gevoel) werd uitgebreid belicht. Met uitstapjes naar Petrarca's beklimming van de Mont Ventoux, naar bespiegelingen van kunstgeschiedenisprofessor en John Ruskinbiograaf Wolfgang Kemp, de “Fremdheit” van bekende monumenten en de theorieën van de politiek georiënteerde marxist Walter Benjamin (simultane collectief-receptie) werd het eerste uur tamelijk wollig gevuld.

Ik vermeld dit met opzet: het is tekenend voor de verwarring die optreedt als over monumentenzorg wordt gesproken en het verlangen van menigeen, om zich zo gewichtig mogelijk uit te drukken. Het theoretiseren over monumenten is heel wat anders dan het theoretiseren over monumentenzorg. Dat deze beide componenten nauwelijks met elkaar in verband worden gebracht, bleek sterk tijdens de eerste twee voordrachten. Pas de derde lezing van Achim Hubel, hoogleraar monumentenzorg in Bamberg, bracht helderheid in de praktische toepassingen van de aloude opvattingen. In een uiterst gestructureerde lezing werden niet alleen Riegls theoretische opvattingen, maar ook zijn praktische werkzaamheden als *Generalkonservator* in het toenmalige Oostenrijk (een gebied van Krakau tot Split, van Budapest tot Linz) belicht. Regelrecht revolutionair was Riegls voorstel elk gebouw dat ouder is dan 60 jaar automatisch op de monumentenlijst te plaatsen. Bij bouwwerkzaamheden moeten in dat geval de monumentwaarde en de invloed van de voorgenomen werkzaamheden worden gecontroleerd. Dit principe heeft zijn intrede gedaan in de Oostenrijkse monumentenzorg en functioneert tot op heden. Bij vernieuwing (ook bij reconstructie) van het monument wordt het van de lijst afgevoerd, om pas na 60 jaar weer te worden opgenomen.

Figuur 6 De reconstructie van de Frauenkirche te Dresden. Oorspronkelijke onderdelen worden hergebruikt en steken nog zwart af tegen de lichte nieuwe steen. Over een aantal jaren zal de kerk echter donker zijn, door het verweren van de zandsteen. Een monument door de gepresenteerde gevoelswaarde of geschiedsvervalsing en het failliet van de monumentenzorg? (Foto G. van Tussenbroek, november 2002).

De vraag of men diende te reconstrueren, historiserend bouwde etc., zag Riegl niet als opgave van de monumentenzorg. Bovendien keerde hij zich af van historiserend bouwen. In die lijn was het in Nederland met name Jan Kalf die daarop voortborduurde. Reconstructies werden afgewezen, waarbij Riegls tegenstrever Ebbhard juist to ver in de twintigste eeuw reconstruerende en historiserende nieuwbouw pleegde. Ook de nieuwbouw van “verweerd” muurwerk hoorde tot zijn repertoire. Hiermee waren de tegenstellingen duidelijk: praktische bescherming van historische bouwsubstantie tegenover het creëren van een romantisch plaatje. De relatief jong gestorven Riegl had zijn uitgangspunten helder geformuleerd en werd in deze lijn opgevolgd door Max Dvorák. Hoewel de basis voor een “substantzschonende” monumentenzorg meer dan aanwezig was, ontwikkelde de praktijk zich in een andere richting, evenals dat in Nederland het geval was: met name de Heimatschutzbeweging onder aanvoering van Paul Schultze-Naumburg propageerde een zuivere monumentenbouwkunst, teruggaand op volkseigen tradities, die – de lezer raadt het al bij deze terminologie – zijn hoogtepunt in de jaren dertig en veertig zou vinden. Toch is hiermee niet alles gezegd. Vooraanstaande nationaal-socialistische monumentenzorgers bleven tot lang na de Tweede Wereldoorlog in hun functies actief, zoals Rudolf Esterer, waarbij plannen uit de jaren dertig in de jaren vijftig soms alsnog werden uitgevoerd. De scheppende monumentenzorg, in de jaren dertig gepropageerd, bleef zodoende tot in de jaren zestig zijn invloed uitoefenen, waarbij met name negentiende-eeuwse ingrepen, maar ook vroegere maatregelen het onderspit moesten delven, ten faveure van een stijlzuivere romaanse kerk of Hohenzollernburcht. De naoorlogse periode bracht ook andere problemen met zich mee. De grote oorlogsschade leidde tot een ratjetoe van wederopbouwconcepten. Soms vormde de historische situatie het uitgangspunt (Münster, Frankfurt), maar ook het geloof in de vooruitgang en de rol van de auto (Hannover, Hamburg) en soms zelfs de oude nationaal-socialistische planvorming (Keulen). Het einde van de oorlog markeerde allerminst een breuk in de traditie. In de DDR werden vanaf 1947 pogingen ondernomen een monumentenzorg op te bouwen. De eerste *Generalkonservator* Ludwig Deiters werd echter pas in 1961 aangesteld, waarbij niet kon worden verhinderd dat in hetzelfde jaar het stadslot van Potsdam werd opgeblazen en in 1968 nog de Augustinerkerk van Leipzig hetzelfde lot onderging. Wie regelmatig in het voormalige Oost-Duitsland onderweg is, kan niet anders dan vaststellen dat de monumentenzorg in de socialistische heilstaat niet meer dan een farce was, enkele gunstige uitzonderingen daargelaten. In de BRD ging het niet veel anders: als verlaat effect van de “68-beweging” werden hier in de jaren zeventig burgerinitiatieven gesticht, om een aantal historische steden voor de ondergang te behoeden (Bamberg, Lübeck, Lüneburg). Ulrike Wendland, sinds 2002 *Landeskonservator* van het Saarland, schetste op levendige wijze de inzet van de monumentenzorg in het jaar 1975: het verdwijnen van de oude ambachten, het ontstaan van de bouwindustrie, de rol van de auto, sociale verschuivingen, de krakersbeweging en de aandacht voor nieuwe thema’s binnen de monumentenzorg, zoals huurkazernes, moderne architectuur, industriegebouwen etc. Hierbij werd opgemerkt dat de nieuwe thema’s

weliswaar onder het brede publiek werden verbreid, maar dat de inhoud ervan, de theorie, niet werd overgenomen.

Een vleugje ouderdom

Een monument is in de ogen van velen nog altijd een schoon gebouw, dat vooral een symbolische waarde vertegenwoordigt. Gebouwen die zijn gereconstrueerd of ingrijpend zijn gerestaureerd worden vanuit deze gevoelsoptiek als belangrijke historische monumenten beschouwd. Ook in de huidige discussies over monumentenzorg, waarbinnen de wederopbouwarchitectuur en de toekomst van het vak belangrijke zwaartepunten zijn, gaan steeds meer geluiden op dat de historische bouws substantie in feite niet zo belangrijk is. Het beeld van een gebouw, de gevoelswaarde en de stedenbouwkundige waarden worden door een aanzienlijke groep binnen de monumentenzorg steeds meer als vergelijkbare waarden beschouwd, met desastreuze gevolgen voor de bescherming van de historische bouws substantie. Door de historische bouws substantie ondergeschikt te stellen aan het beeld van een gebouw, zaagt de monumentenzorger de poten onder zijn eigen stoel vandaan. Voor de bouwhistorie is dit bijzonder belangrijk: aanwezigheid van historische bouws substantie is een elementaire voorwaarde voor het vak. Dit geldt overigens ook voor de architectuurhistorie, die ook met historische bouws substantie als bronnenmateriaal werkt.

Op het moment dat het instandhouden van het beeld van een gebouw of een bouwensemble tot belangrijkste doel van de monumentenzorg wordt, worden alle historische gebouwen vogelvrij, of dat nu over jaren vijftig-architectuur of over gotische kerken gaat. Een beeld is altijd wel weer te reconstrueren. Een historisch gebouw niet. In de monumentenzorg moet het primair gaan over authenticiteit en over niets anders. De discussie over de wederopbouw van het Berlijnse stadsslot of de Dresdener Frauenkirche is maatschappelijk gezien een heet hangijzer en misschien een aardig tijdverdrijf, maar met monumentenzorg heeft dat alles bitter weinig te maken, vanwege het feit dat de monumenten waarom het gaat reeds tientallen jaren geleden zijn verwoest.

De verschuiving van de aandacht in Duitsland is te verklaren vanuit de regelrecht pessimistische vooruitzichten binnen de monumentenzorg: er bestaat een nijpend tekort aan geld, het systeem van subsidiabele kosten, zoals dat in Nederland wordt toegepast, is onbekend, in de politiek gaan stemmen op om de *untere Denkmalschutz* of de *Landesämter* maar op te heffen. Bovendien is de publieke acceptatie van de monumentenzorg in het algemeen gering en moet het monument in de regel wijken voor economische belangen. Het is allemaal begrijpelijk. Onbegrijpelijk is echter dat een deel van de monumentenzorgers bereid is om aan het verwezenlijken van een romantisch beeld tegemoet te komen en daarmee de historische bouws substantie naar het tweede plan verwijzen. Voor de bouwhistorie is het van groot belang, dat deze tendens zich niet doorzet. Zonder historische bouws substantie geen monumenten en zonder monumenten geen monumentenzorgers en bouwhistorici.

G. van Tussenbroek

Vroege baksteenverspreiding in Europa

Congres van het Graduiertenkolleg Kunstwissenschaft – Bauforschung – Denkmalpflege van de Technische Universiteit Berlijn op 13, 14 en 15 november 2003.

Sinds meer dan honderd jaar wordt in Europa onderzoek verricht naar het verschijnen van baksteen. Hierbij is in het verleden meermaals de vraag gesteld hoe de verspreiding van het materiaal in de twaalfde eeuw zijn beslag heeft gekregen, en waar de vroegste voorbeelden van middeleeuwse baksteen te vinden zijn. Ook de initiatoren, of dit nu kloosters of adellijke heren waren, zijn niet bekend. Voor een deel is deze moeilijkheid toe te schrijven aan dateringsproblemen. In Nederland wordt het jaar 1163 voor het klooster Klaarkamp bij Rinsumageest, of zelfs 1130 voor de abdij van Egmond aangehouden, als vroegste voorbeelden van baksteengebruik. In Denemarken is dit circa 1163 voor het Danewerk, de overigens in verschillende fases tot stand gekomen verdedigingsmuur van koning Waldemar, en in Duitsland wordt het praemonstratenser klooster van Jerichow, in het westen van de Mark Brandenburg als vroegste voorbeeld gezien, met een datering van kort na 1148, hoewel deze datering discutabel is. Met name waar het de internationale verspreiding van baksteen betreft, blijken sommige (achterhaalde) dateringen uit andere landen een lang leven te leiden.

In de afgelopen jaren zijn verschillende congressen met betrekking tot het thema baksteen georganiseerd, vooral in Noordoost Duitsland. De internationale ontstaansgeschiedenis van de middeleeuwse baksteen werd hierbij echter niet als kernthema behandeld. Het doel van het congres in Berlijn is dan ook om baksteenonderzoekers uit verschillende landen samen te brengen en de oude vraag naar de verspreiding van de baksteentechniek opnieuw te behandelen.

Onder de sprekers bevinden zich archeologen, architecten, bouwhistorici en kunsthistorici. Zij zijn afkomstig uit Denemarken, Duitsland, Italië, Nederland (SBN-bestuurslid Jan van der Hoeve), Polen, Spanje en Zwitserland.

Nadere informatie over het congres en het programma kan per e-mail worden verkregen bij Gabri van Tussenbroek (Gabriberlin@web.de) of onder 0049 30 314 21 349 (Graduiertenkolleg Kunstwissenschaft – Bauforschung – Denkmalpflege).

Boekaankondiging

Op 12 september verschijnt **Onder de daken van Zaltbommel. Bouwen en wonen in de historische binnenstad (1350-1650)** van de hand van Gabri van Tussenbroek. Hierin wordt een overzicht geboden van de belangrijkste bouwhistorische fenomenen en ontwikkelingen in de historische binnenstad. Over de gebouwen van Zaltbommel, dat in het jaar 850 voor het eerst wordt genoemd, was tot voor kort nog maar weinig bekend. Het recente onderzoek, dat tussen 1995 en 2002 werd verricht, kwam een aantal verrassende resultaten naar voren. Onderzoek naar middeleeuwse kelders, balklagen en kapconstructies toonde aan dat de historische binnenstad van Zaltbommel nog veel elementen uit het verre verleden bezit. Dankzij een dendrochronologisch onderzoek in het voorjaar van 2002 kon bovendien de omvang van de laatste grote stadsbrand van 1524 worden aangetoond en bouwhistorische fenomenen worden gedateerd.

Na een uitgebreide inleiding wordt ingegaan op de historische ontwikkeling van de stad, die in de Middeleeuwen een belangrijke handelsplaats was. Vervolgens wordt aandacht besteed aan de straten en de openbare ruimte, de verdedigingswerken en de geestelijke instellingen die de stad rijk was. Hierbij wordt ook stilgestaan bij de bouwgeschiedenis van de Sint-Maartenskerk en het Groot Bommelsch Gasthuis. Ook het bouwbedrijf wordt behandeld, dat op basis van archiefonderzoek is gereconstrueerd. Hierbij komen thema's als de invloed van de overheid op het bouwen, voorschriften en subsidies, maar ook stedelijke bouwopdrachten aan de orde, terwijl afzonderlijk wordt ingegaan op de belangrijkste bouwmaterialen in de stad: baksteen, hout en in mindere mate natuursteen.

Het belangrijkste hoofdstuk is gewijd aan de huizen in de stad. Door combinatie van gegevens uit vele panden, wordt de lezer rondgeleid in een typisch zestiende-eeuws huis, van kelder tot aan kap, waarbij aandacht aan vele bouwhistorische details wordt geschonken. In het laatste hoofdstuk komen bijzondere gebouwen aan de orde, zoals het Maarten van Rossumhuis, waarvan dankzij het dendrochronologisch onderzoek nu ook een datering bekend is.

Het boek is rijk geïllustreerd met circa 40 speciaal voor het boek vervaardigde tekeningen en tal van illustraties en deels nog nooit gepubliceerde historische opnamen. Daarnaast is het voorzien van een Duitse samenvatting, een uitgebreid notenapparaat en een verklarende woordenlijst, evenals van een compleet trefwoordenregister.

G. van Tussenbroek, *Onder de daken van Zaltbommel. Bouwen en wonen in de historische binnenstad (1350-1650)*. Utrecht, Uitgeverij Matrijs. Verschijningsdatum 12 september 2003. 224 pagina's, 22 x 28 cm, genaaid gebonden met stofomslag. Actieprijs 24,95, daarna 29,95. ISBN 90-5345-227-3.

TIMS-I.J. de Kramer-prijs

De vereniging voor molinologie *TIMS Nederland en Vlaanderen* looft voor de tweede maal een publicatieprijs, genaamd "I.J. de Kramer-prijs", ter waarde van € 2000,- uit aan de auteur(s) van een recente publicatie of een manuscript met een wezenlijke bijdrage aan de verdieping van de molinologische kennis binnen het Nederlandse taalgebied. De vereniging beoogt hiermee het molinologisch onderzoek en de publicatie van onderzoeksresultaten te stimuleren. Alleen studies die op eigen, origineel onderzoek zijn gebaseerd, dingen mee.

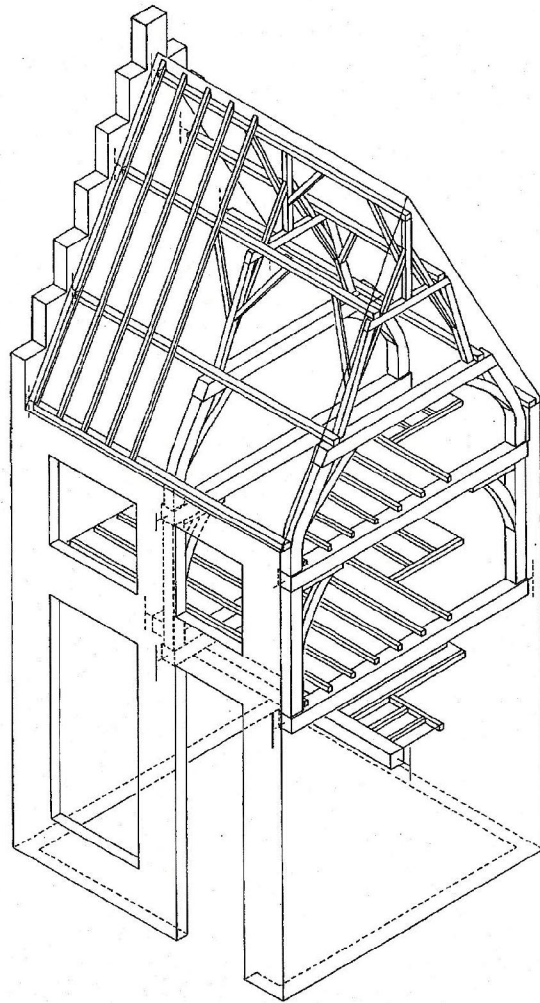
Gegadigden dienen zich schriftelijk te melden bij het secretariaat vóór 1 mei 2004 onder bijvoeging van drie exemplaren van hun werk. Een deskundige jury zal de inzendingen beoordelen en de winnende studie selecteren. De uitreiking van de prijs is voorzien op zaterdag 27 november 2004.

De precieze voorwaarden kunt u vinden op onze website <http://www.timsmills.info/reglement>. Voor nadere inlichtingen en een schriftelijke versie van de voorwaarden kunt u contact opnemen met onderstaand adres. Uw inzending kunt u ook naar dit adres sturen.

Secretariaat *TIMS Nederland en Vlaanderen*
p/a Leo van der Drift
Groothertoginnelaan 174 B
NL - 2517 EV Den Haag

Tel.: +31.70.3460885
E-mail: leo.diederik@consunet.nl

Korstmossen en muurbloempjes

Figuur 7 Gamersstraat 22 te Zaltbommel (tek. G. van Tussenbroek). Tekening afkomstig uit: G. van Tussenbroek, *Onder de daken van Zaltbommel. Bouwen en wonen in de historische binnenstad (1350-1650)*.

- Blokland, S. van, *Rooms-katholieke kerken in Amsterdam 1306-1935*, Amsterdam 2002.
- Bok, P. de, *Stof tot stof: Begraafplaatsen in Nederland*, Meulenhoff, Amsterdam 2003.
- Bouwen aan boerderijen: Ideeënboek voor herstel en vernieuwing van oude boerderijen.*, Warnsveld: Roodbont; Terra, Zutphen 2003.
- Breedveldt Boer, I.M., *Tekenen en vasseren: het bedrijf van Jan Peter van Bourscheit (1699-1768) en de architectuur in het tweede kwart van de achttiende eeuw*, diss. Universiteit Utrecht, 2003.
- Cruyningen, P.J. van, *'Schone welbetimmerde hofsteden': boerderijbouw in Zeeland van de tiende tot de twintigste eeuw*, Utrecht 2002.
- Groningen, C.L. van, *De wooncultuur op de Stichtse Lustwarande van de zeventiende tot de twintigste eeuw*, diss. Universiteit Utrecht, 2003.
- Hulsman, R., *Funeraire cultuur Drechtsteden*, Uitgeverij Aspekt, Soesterberg 2002.
- Kleij, P., *Zaanstreek: architectuur en stedenbouw 1850-1940*, Waanders, Zwolle 2003.
- Leiden: De geschiedenis van een Hollandse stad; dl 2, 1574-1795*, Stichting geschiedschrijving Leiden, Leiden 2003.
- Leuschner H.H. en B. Leuschner, Lüneburg aus dendrochronologischer Sicht, In: *Berichte zur Denkmalpflege in Niedersachsen* 22(2002), nr. 4.
- Annegret Möhlenkamp, Ulrich Kuder, Uwe Albrecht, *Geschichte in Schichten: Wand- und Deckenmalerei im städtischen Wohnbau des Mittelalters und der frühen Neuzeit: Internationales Symposium 2000 in Lübeck*, (Denkmalpflege in Lübeck; 4), 2002.
- Pielkenrood, E., *Maison d'Essence: een huis met een luchtje*, Wormer 2002.
- Schrader, J., *Radiatoren: Gusseiserne Heizkörper*, Anderweit, Suderburg 2002.
- Tussenbroek, G. van, Dendrochronologisch onderzoek in de binnenstad van Zaltbommel, In: *Tussen de Voorn en Loevestein*; 38(2002).
- Versfelt, H.J., *De Hottinger-atlas van Noord- en Oost-Nederland, 1773-1794*, Heveskes Uitgevers, Groningen 2003.
- Wezel, G. van, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk en de grafkelder voor Oranje-Nassau te Breda*, (Geïllustreerde Beschrijving), Zeist/Zwolle 2003.

Internetsites:

- <http://www.bbc.co.uk/history/programmes/restoration/index.shtml>
- <http://www.historischhuis.nl/Middeleeuwen/MEKunCulFrame.html>
- <http://www.arbeitskreisfuerhausforschung.de/index.html>
- <http://www.stamboomsurfpagina.nl/naslagwerken.html>
- <http://www.rat.de/kuijsten/atlas>

Redactie, kopij en donateurs

Redactie Nieuwsbrief:

Ir. G. Berends,
Prins Hendriklaan 12-a,
3701 CN Zeist

Drs. A. Reinstra (eindredactie),
De Grutto 138,
3972 PD Driebergen,
tel. 0343-533889,
Werk: Rijksdienst voor de
Monumentenzorg,
Postbus 1001, 3700 BA Zeist,
tel. 030-6983253

Mw. drs. M.E. Stades-Vischer,
Verlengde Slotlaan 91,
3707 CD Zeist,
tel. 030-6943610

Dr. ing. R. Stenvert,
Julianaweg 1,
3525 VA Utrecht,
tel. 030-2881597

Redactieadres Nieuwsbrief:

A. Reinstra,
De Grutto 138,
3972 PD Driebergen,
tel. 0343-533889
email: A.Reinstra@monumentenzorg.nl

Kopij/Reacties: voor 15 november
2003 te zenden naar bovenstaand adres.
De redactie houdt zich het recht voor
ingezonden stukken te weigeren of in te
korten (in overleg met de auteur).

Donateurs: U kunt donateur worden
van de SBN door jaarlijks minimaal 15
Euro over te maken op postgiro 273441
t.n.v. SBN, Zwaansteeg 11, 3511VG
Utrecht. U wordt dan op de hoogte
gehouden van het doen en laten van de
stichting door middel van de drie maal
per jaar verschijnende Nieuwsbrief.

Op de omslag: Amsterdam, Oude Kerkstoren getekend door Herman Janse. Afgebeeld in :
H. Janse, De Oude Kerk te Amsterdam. Bouwgeschiedenis en restauratie.